

STRUKTURA SLOGA

I

FONOLOŠKA VRIJEDNOST SUGLASNIKA V U KNJIŽEVNOM SUSTAVU

Zvonimir Junković

1. U svim ćemo gramatikama našeg jezika, bile one školske ili znanstvene, naći podjelu glasova na zvonke i šuštave. Zvonkima smatramo samoglasnike i poluotvorne, neprave suglasnike (sonante, glasnike): *j, l, lj, m, n, nj, r*, a šuštavima prave suglasnike – zatvorne, afrikate i tjesnačne: *b, t . . . , c, č . . . , z, š . . .* Nije uvijek jasno u koju skupinu ide glas *v*. Neki ga – kao Stevanović i Težak – stavljaju među zvonke, a neki opet – kao Maretić i Hraste – među šuštave.¹

Isti glas zadaje gramatičarima dosta briga i onda kad je posrijedi dioba suglasnika na zvučne i bezvučne te uspostavljanje parova kao *p – b, s – z, č – dž*. Većina smatra da je *v* zvučno, ali Maretiću se takvo mišljenje čini tek djelomično opravdanim. Ako Maretić i Težak proglašuju *f* i *v* parnjacima s obzirom na suodnos po zvučnosti, Hraste u to sumnja, a Stevanović odlučno tvrdi da *f* nema parnjaka.

¹ Upotrebljena su ova djela:

Ivan BRABEC, Mate HRASTE, Sreten ŽIVKOVIĆ, *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, 2. izd., Zagreb, 1954.

Stjepan IVŠIĆ, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb, 1970.

Tomo MARETIĆ, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, 2. izd., Zagreb, 1931.

Mihajlo STEVANOVIĆ, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, 3. izd., Beograd, 1957.

Stjepko TEŽAK, Stjepan BABIĆ, *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika*, Zagreb, 1966.

Neslaganja među gramatičarima mogla bi se pregledno prikazati na ovaj način:

	Maretić	Hraste	Stevanović	Težak
a) je li <i>v</i> zvonki glas?	ne	ne	da	da
b) je li <i>v</i> zvučni glas?	da i ne	da	da	da
c) jesu li <i>f</i> i <i>v</i> parnjaci?	da	da i ne	ne	da*

U ovom bih članku htio pokazati odakle navedena neslaganja potječu i kako se, na osnovi fonoloških mjerila, mogu ukloniti.

2. Šuštavi se suglasnici u našem jeziku ne spajaju po načelu »svaki sa svakim« nego po načelu »bezvučni s bezvučnim« i »zvučni sa zvučnim«: *st* (list), *sk* (daska), *sp* (spavati), *šč* (lišće), *tp* (otpiti) – *zd* (grozd), *zg* (mazga), *zb* (izba), *žd* (grožđe), *db* (svadba). Gramatičari tu pojavu zovu jednačenje po zvučnosti.

Zvonki glasovi povezuju se i s bezvučnim i sa zvučnim suglasnicima: *op* – *ob* (snop – grob), *po* – *bo* (pora – bora), *rp* – *rb* (vrpca – vrba), *pr* – *br* (prvi – brvno), *lk* – *lg* (polka – Olga), *kl* – *gl* (klati – glava), *nk* – *ng* (Anka – danguba), *kn* – *gn* (sukno – gnati). Zvonki se suglasnici, s obzirom na jednačenje po zvučnosti, vladaju kao samoglasnici i udaljuju od šuštavih glasova.

U književnom sustavu nema skupova kao *zf* ili *fz*, a ostvarivi su skupovi kao *sf* (fosfat) ili *fs* (ofsajd). To znači da se *f* povezuje samo s bezvučnim suglasnicima i ponaša kao šuštavi glas. Suglasnik *v*, naprotiv, ne poznaje takvih ograničenja: *vg* – *vk* (kavga – čavka), *gv* – *kv* (gvozden – kvar). Iz toga slijedi da se *v* vlada kao zvonki glas, te bismo se lakše složili sa Stevanovićem i Težakom nego s Maretićem i Hrastom.

3. U svakom od parova *p* – *b*, *t* – *d*, *k* – *g*, *č* – *dž*, *ć* – *đ*, *s* – *z*, *š* – *ž* članovi se razlikuju po tome što je prvi bezvučan, a drugi zvučan; ostala su svojstva zajednička objema parnjacima. Između članova u paru *f* – *v* postoje dvije razlike: *f* je bezvučan i šuštav, *v* zvučan i zvonak. Na osnovi toga razumijemo zašto Stevanović tvrdi da *f* i *v* nisu parnjaci i zašto Hraste ističe da ti glasovi nisu parnjaci u istom smislu kao *p* i *b*.

Jedinice *j*, *l*, *lj*, *m*, *n*, *nj* i *r* ne odlikuju se samo zvonkošću. Suglasnike *m*, *n* i *nj* prepoznajemo prvenstveno po tome što su nosni, *l* i *lj* po tome što su bočni ili lateralni (zračna struja prolazi na obje strane jezika, uz bokove), *r* po tome što je titrav glas ili vibrant (vrh jezika titra prema gornjim desnim), a *j* po tome što je polusamoglasnik (neslogotvorno *i*). Kako među šuštavim suglasnicima nema ni nosnih, ni bočnih, ni titravih ni polusamoglasničkih, razlika između zvonkosti i nezvonkosti nije odlučna za prepoznavanje jedinica u našem književnom sustavu.

* Samo u 1. izdanju od 1966.

Drukčiju nam sliku pruža zvonki *v*, koji je tjesnačan i zubno-usnen kao šuštavi *f*. Zahvaljujući toj zajedničkoj osnovici, par se *f-v* približuje parovima *p-b*, *t-d* . . . Budući da opreka po zvonkosti nije važna za prepoznavanje ostalih glasova, ona bi se mogla smatrati sporednom i onda kad je riječ o *f* i *v*. Na taj način *f* i *v* postaju parnjaci u istom smislu kao *p* i *b*, jer se bitna razlika među njima svodi na činjenicu da je prvi bezvučan, a drugi zvučan. Takvo nam gledište objašnjava zašto Maretić i Težak uvrstavaju *f-v* u popis parova po zvučnosti te zašto Maretić i Hraste ne stavljaju *v* u skupinu zvonkih glasova.

4. Na prvi se pogled čini da je najteže opravdati Maretićevo mišljenje po kojem *v* možemo smatrati tek djelomično zvučnim suglasnikom. Međutim, s fonološkog stajališta, baš je to mišljenje vrlo zanimljivo, jer pokazuje u kolikoj je mjeri naš veliki filolog imao istančan jezični osjećaj.

Očito je da Maretić razlikuje dvije vrste zvučnosti. Prva je fonetske naravi i određuje se po radu glasnih žica. Glas je zvučan kad glasnice titraju, pa su zvučni svi samoglasnici, zvonki suglasnici u riječima kao *lan*, *dimnjak*, *zdravlje*, te šuštavi suglasnici *b*, *d*, *g*, *dž*, *d*, *z*, *ž*. Druga je zvučnost razlikovna, a određuje se na osnovi odnosa među jedinicama. Glas je zvučan samo onda kad se po titraju glasnih žica razlikujemo od kojeg glasa u istom sustavu. Suglasnik je *b* zvučan, jer ga baš to obilježje odvaja od bezvučnog *p*. Tako su i ostali šuštavi suglasnici *d*, *g*, *dž*, *d*, *z* i *ž* zvučni u odnosu na bezvučne *t*, *k*, *č*, *ć*, *s* i *š*. Samoglasnici, iako pri njihovu izgovoru glasne žice titraju, nisu u tom smislu zvučni, jer nismo kadri razlikovati dva slijeda isključivo po tome što bi jedan sadržavao zvučno *a*, *e*, *i*, *o* ili *u* a drugi bezvučno *a*, *e*, *i*, *o* ili *u*. Nisu zvučni, po tom mjerilu, ni zvonki suglasnici, jer nemamo opreka kao zvučno *l* – bezvučno *l*. Sljedovi *plot* i *plod* predstavljaju dvije posebne riječi, isto kao i sljedovi *put* i *but*. To dolazi otuda što u parovima *t-d* i *p-b* odsutnost ili prisutnost zvučnosti nisu shvaćene kao slučajne ili obavezne crte nego kao posljedica izbora između dviju mogućnosti. Sljedovi *lak* i *lak* neće postati dvije posebne riječi ni onda ako prvi izgovorimo glasno, pri čemu će glasnice titrati u toku odašiljanja *l* i *a*, a drugi šapćući, dakle bez titranja glasnica. Prisutnost ili odsutnost zvučnosti prilikom izgovora zvonkih glasova, suglasnika *l* i samoglasnika *a*, neće biti shvaćena kao posljedica izbora već kao posljedica okolnosti u kojima se priopćavanje vrši.

Kad Maretić tvrdi da zvonki suglasnici *j*, *l*, *lj*, *m*, *n*, *nj*, *r* nisu ni zvučni ni bezvučni, on ne misli na zvučnost i bezvučnost u fonetskom smislu. Razumljivo je tada zašto mu je glas *v* zadavao toliko muke. Ako se *f* i *v* razlikuju samo po tome što je prvi bezvučan, a drugi zvučan, onda *v* moramo smatrati zvučnim glasom. Međutim, *v* se u slijedu ponaša kao zvonki suglasnik – povezuje se i s bezvučnim glasovima – a zvonki glasovi nisu, s gledišta razlikovnosti, ni zvučni ni bezvučni. Otuda zaključak da je *v* samo djelomično zvučan.

5. Maretić nagada da su protuslovne osobine glasa *v* »fiziološke naravi«. Nagadanje je ispravno, što potvrđuje Ivšić kad ističe da je tjesnac pri izgovoru suglasnika *v* širi od tjesnaca potrebnog za izgovor glasa *f*. Fonetska razlika između *f* i *v* nije, dakle, u tome što je prvi bezvučan, a drugi zvučan, već prvenstveno u tomu što je prvi tjesnačan u užem smislu, što će reći šuštav i jak, a drugi poluotvoran, što znači zvonak i slab.

Gramatičari koji tvrde da su zvonki suglasnici zvučni, zanemaruju jednačena po zvučnosti u slijedu. Glasovi se *j*, *l*, *lj*, *m*, *n*, *nj*, *r* i *v* izgovaraju na jedan način kad se povezuju sa samoglasnicima i zvučnim šuštavim suglasnicima, na drugi način kad se povezuju s bezvučnim glasovima. U prvom slučaju glasne žice pri njihovu izgovoru titraju: *lak*, *blato*, a u drugom je takvo titranje oslabljeno ili ga uopće nema: *tvoj*, *ovca*, *krv*, *čvrst*, *prst*. Zvonki su suglasnici, zavisno od okoline, zvučni, poluzvučni ili bezvučni, ali to nije bitno za njihovo prepoznavanje. U riječima *dvoja*, *tvoja* i *čvrst* vidimo »isti« glas *v*, iako su u pitanju tri različita fonetska ostvarenja. Fonolozi će kazati da se tu radi o trima inačicama, varijantama ili alofonima jednog fonema. Zvučnost nije razlikovno obilježje glasa *v*. U slijedu *krvca*, prema *krv*, i u slijedu *krfški*, prema *Krf*, suglasnici se *v* i *f* razlikuju, iako su oba fonetski bezvučni.

6. Iz navedenog proizlazi da se parnjaci kao *p* – *b* fonetski razlikuju po radu glasnih žica, a *f* i *v* po intenzitetu ili silini: *f* je šuštav (jak) – *v* je zvonak (slab). Međutim, fonološke se razlike ne daju objasniti isključivo fiziološkim i akustičkim svojstvima jedinica. Uzmemo li u obzir fonetska obilježja suglasnika *p* i *b*, ustanovit ćemo da je *p* s obzirom na silinu različit od *b*. Bezvučni su suglasnici obično jači od zvučnih, i ta osobina može u stanovitim prilikama biti odlučna za prepoznavanje. Već smo istakli da glasne žice ne titraju kad šapćemo (t. 4). Unatoč tome, kadri smo razlikovati riječi kao *put* i *but*, jer *p* čuva jačinu i po tome se odvaja od bezvučnog *b*. Razlika između *p* i *b* slična je, prilikom šaputanja, razlici između *f* i *v*, jer se svodi na odnos *jaki* : *slabi*.

Odlučno mjerilo za utvrđivanje fonološke posebnosti opreka *p* – *b* i *f* – *v* nije način na koji se one zvukovno očituju nego sveukupnost odnosa koji određuju njihovu ostvarivost. Opreke su *p* – *b*, *t* – *d*, *k* – *g*, *č* – *dž*, *ć* – *d*, *s* – *z* i *š* – *ž* fonološki bliske zato što su ostvarive u sličnim okolnostima. Tamo gdje postoji mogućnost izbora između *p* i *b* – na početku riječi ispred samoglasnika (*put* – *but*), u sredini riječi između samoglasnika (*popuna* – *pobuna*), na kraju riječi iza samoglasnika (*snop* – *snob*) itd. – postoji i mogućnost izbora između *t* i *d*, *k* i *g*, *č* i *dž* . . . Tamo gdje opreka *p* – *b* nije ostvariva – u neposrednom susjedstvu šuštavih suglasnika – nisu ostvarive ni opreke *t* – *d*, *k* – *g* . . .

Ispred *s*, izbora između *p* i *b* nema: riječi *opsada* ulazi u popis mogućih ostvarenja, ali ne sljedovi kao *obsada*. Izbora između *p* i *b* nema ni iza *s*: *osporiti* je moguće, *osboriti* nemoguće. Opreka je *f* – *v* ostvariva i ispred i iza *s*, pa ima-

mo skupove *-fs-* i *-vs-* (ofsajd – ovsa), *-sf-* i *-sv-* (fosfat – posvaditi). Govorili mi glasno ili šaptali, izbor je između *f* i *v* moguć i tamo gdje izbora između *p* i *b*, *t* i *d*, *k* i *g*, *č* i *dž*, *ć* i *d*, *s* i *z*, *š* i *ž* nema. Ta je činjenica odlučna s fonološkog stajališta i dopušta nam da odbacimo tvrdnju po kojoj bi *f-v* bili parnjaci u istom smislu kao *p-b*.

7. Kad se u govornom slijedu nađu zajedno dva šuštava suglasnika od kojih bi jedan morao biti zvučan, a drugi bezzvučan, jednačenje se vrši prema glasu koji se ostvaruje kasnije: prema *izorati* imamo *ispasti*, a ne *izbasti*, prema *svatovi* dolazi *svadba*, a ne *svatpa*. Jednačenje je unazadno ili regresivno: posljednji član skupa utječe na početni.

Jednačenje se po zvučnosti vrši i onda kad se zajedno nađu šuštavi i zvonki suglasnici. U tom se slučaju zvonki uvijek prilagođuje šuštavom, bez obzira na poredak u slijedu: prema *ratar* i *olovo* imamo *ratarski* i *olovka*, gdje *r* ispred bezzvučnog *s* i *v* ispred bezzvučnog *k* postaju djelomično ili potpuno bezzvučni; prema *oštar* i *kleti* imamo *oštra* i *kletva*, a ne *oždra* i *kledva*, jer se *r* i *r* približuju šuštavim suglasnicima *st* i *t*, iako se ovi ostvaruju ispred zvonkih.

Takvo je vladanje zvonkih suglasnika u slijedu, prilikom glasnog izgovora, lako razumljivo. Razlikovna obilježja, koja su bitna za prepoznavanje glasova, otpornija su nego nerazlikovna. Kad bi se svi suglasnici ravnali prema slijedećem glasu, onda bi u slogu *tvo-* *v* morao biti zvučan zbog samoglasnika *o*, a *t* bi morao postati zvučan (i slab) zbog *v*. Tada više ne bismo mogli lučiti *tvo-* od *dvo-* te riječi kao *tvoja* od *dvoja*. Jer kad *t* izgubi bezzvučnost (i jačinu) ili kad *d* izgubi zvučnost (i slabinu), izgubljena je jedna od njihovih bitnih osobina, pa prema tome i njihova samosvojnost. Kad glasovi kao *v*, *r*, *l* postanu djelomično ili potpuno bezzvučni u sljedovima *tvoja*, *tri*, *tlo*, *čvrst*, oni ostaju prepoznatljivi, jer gubitkom zvučnosti nisu izgubili bitno, razlikovno obilježje, već nebitno, nerazlikovno.

8. U našem je književnom sustavu zanimljivo i ponašanje šuštavih suglasnika *f*, *c* i *h*. Za razliku od *p*, *t*, *k*, *č*, *ć*, *s* i *š*, koji su u opreci sa zvučnim *b*, *d*, *g*, *dž*, *đ*, *z* i *ž*, navedena tri suglasnika nemaju parnjaka po zvučnosti. Njih, dakle, ne bismo smjeli smatrati fonematski bezzvučnim glasovima. U nekim slučajevima, istina, dolazi do jednačenja po zvučnosti, pa izgovaramo *dz* – *sudadz-gaje opomenuo* (sudac ga je opomenuo), a vjerojatno i zvučno *h* i *f* (kruh bi valjalo kupiti, grof ga vidi). Ali zvučni izgovor suglasnika *c*, *h* i *f* nije posljedica izbora, pa zato i nemamo riječi koje bi se razlikovale samo po tome što jedna sadrži *c*, *f* ili *h*, a druga *dz*, zvučno *h* ili zvučno *f*. Parovima kao *put* – *but*, *plot* – *plod*, *guk* – *kuk* ne odgovaraju parovi kao *car* – *dzar* ili *kolac* – *koladz*.

(Svršit će se.)

TVORBA IMENICA SUFIKSOM -TELJ

Stjepan Babić

Izvedenice sa sufixsom *-telj* neprestano izazivaju pitanja i uredništvo ih je i nedavno dobilo nekoliko. Jedan čitatelj pita: da li je pravilno reći *čitalac* ili *čitatelj*, *slušalac* ili *slušatelj*?, drugi: *odgojitelj* ili *odgajatelj*?, jedan lektor: je li bolje *osiguratelj* ili *osiguravatelj*?, kako se naziva čovjek koji parkira: *parkirač* ili *parkiratelj*? Pisac je upotrebio *parkirač*, a lektor misli da bi bolje bilo *parkiratelj*. Jedna lektorica smatra da bi bolje bilo *ovjeritelj* nego *ovjerovitelj* jer je u Jezičnom savjetniku S. Pavešića i dr. našla da mjesto *ovjeroviti* treba upotrebljavati *ovjeriti*.

Sigurno je da to nisu sva pitanja jer i lingvisti traže odgovor na mnoga. Nedavno se o nekim načelnim pitanjima vodila i polemika.¹ Dok su se problemi promatrali s različitih gledišta, teško je bilo doći do pravih rješenja. Danas, kad su gledišta jasnija, lakše je naći dobre odgovore, iako, valja priznati, ne na sva pitanja, jer problemi su, gledano u cjelini, veoma složeni i još će trebati mnogo vremena i rada dok se bude mogao dati pravi odgovor na svako pitanje. Ipak, pokušat ćemo dati takav prikaz na temelju kojega se može odgovoriti na većinu pitanja što se danas postavljaju.

Da bi polazište bilo jasno, treba reći da sufix *-telj* promatran s gledišta suvremenoga hrvatskoga književnog jezika uzimajući u obzir samo potvrđene primjere, a to praktički znači: izvedenice sa *-telj* bar jedanput upotrebljene od 1860. do danas. Skupio sam 302 takve izvedenice.

Izvedenice sufixsom *-telj* tvore se od infinitivne osnove svršenih i nesvršenih glagola IV., V. i VI. vrste. Potvrđene izvedenice u suvremenom jeziku daju ove podatke:

gl. vrsta	svr.	ns.
I.	—	—
II.	—	—
III.	—	—
IV.	133	92
V.	2	59
VI. -ova-	3	11
-eva-	—	—
-iva-	—	2
ukupno:	138	164
postotak:	45,70	54,30

N a g l a s a k. Sve izvedenice sa sufixsom *-telj* imaju kratkouzlazni naglasak na trećem slogu od kraja:

¹ S. Babić, *Zigosani sufixs -telj*, J, X, 113.—116.; M. Stevanović, *Produktivnost nekih nastavaka kojima se grade nomina agentis*, NJ, 14, 1.—19.; S. Babić, *Sporni sufixs -telj*, J, XV, 69.—76.